

STANISŁAWA SOCHACKA

Opole

Obraz społeczności i kultury wiejskiej w historycznej mikrotoponimii Śląska

Słowa kluczowe: toponimia, mikrotoponimia, Śląsk, cechy gwarowe

Nazwy terenowe są cennym materiałem do badań nad przeszłością wsi, jej kulturą i społecznością. Wyjątkową wartość mają na terenach pogranicznych, gdzie przenikają się wpływy różnych kultur i języków. Takim regionem etnicznie mieszanym był zawsze Śląsk. W dziejach politycznych obszar ten złączony był z państwem polskim, niemieckim i czeskim. Od strony zachodniej ziemie te były częścią historycznych Dolnych i Górnych Łużyc.

Owa wieloetniczna symbioza językowo-kulturowa znalazła odbicie w toponimii, którą traktuje się jako małe kompendium wiedzy o językowej przeszłości regionu i stosunkach ludnościowych. Jest to obszar szczególnie ciekawy dla językoznawców i dialektologów. Wśród prac poświęconych mikrotoponimii mało jest obecnie publikacji zajmujących się nazwami terenowymi Śląska¹.

Niniejszy szkic jest próbą przedstawienia pewnych elementów „wiejskiego obrazu świata” na podstawie historycznych mikrotoponimów śląskich polskiego pochodzenia. Nazwy niemieckie przywoływane są tu sporadycznie jako komponent uzupełniający.

Wiadomo, że cały zasób nazw terenowych historycznych i współczesnych jest ogromny i wielokrotnie przeważający liczbę nazw miejscowych na Śląsku. Łatwo się o tym przekonać sięgając do akt uwłaszczeniowych Śląskiej Komisji

¹ Poza monografią R. Mrózka, *System mikrotoponimiczny Śląska Cieszyńskiego*, Katowice 1991, ukazało się kilkanaście artykułów materiałowych, na przykład K. Dejna, *Terenowe nazwy śląskie*, „Onomastica” 2, 1956, s. 103–126; J. Burhardt, *Polskie nazwy osobowe i terenowe pod Trzebnicą i Miliczem w XIX wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1970, z. 1, s. 71–87; S. Sochacka, *Polskie nazwy terenowe na XIX-wiecznych mapach katastralnych powiatu opolskiego*, „Studia Śląskie” 26, 1974, s. 297–315; *eadem*, *Wieś śląska w świetle polskich nazw terenowych*, „Śląsk Opolski” 10, 2000, nr 1, s. 1–6 n.

Generalnej (Generalkommission für Schlesien) przechowywanych w Archiwum Państwowym Miasta Wrocławia i Województwa Wrocławskiego.

W latach 1722–1725 na polecenie dworu cesarskiego w Wiedniu na całym Śląsku przeprowadzono obliczenia szacunkowe stanu posiadania chłopów w poszczególnych osadach, zwany dzisiaj potocznie *Katastrem Karolińskim*, znajdującym się również w Archiwum Miasta Wrocławia. W kilkunastu tomach zarejestrowano tam setki polskich i niemieckich nazw pól, lasów, jezior i nazw osobowych.

Dwieście lat później (1925–1944) Niemcy zebrali około 100 tys. nazw terenowych w celach germanizacyjnych². Część tego materiału została złożona w Archiwum Miasta Opola i po wojnie opublikowana w *Słowniku etymologicznym nazw geograficznych Śląska*³. Edycja ta stała się podstawą źródłową w niniejszej pracy. Dokumentacja archiwalna jest zatem przebogata od zarania XIII wieku i pozwala śledzić zmieniające się oblicze wsi.

Językowy świat wiejski jest kreowany według wyobraźni i potrzeb mieszkańców, których życie toczy się w zgodzie z prawami natury, jest wypełnione pracą w polu i w domu. Informacje o tym, w jaki sposób człowiek dawniej odbierał otoczenie, przekazują nam śląskie mikrotoponimy. Wyłaniają się z nich różne obrazy językowe, na przykład obraz natury i środowiska przyrodniczego, obraz kultury i gospodarki rolnej, obraz stosunków własnościowych, obraz ciężkiej codziennej pracy. Świat dawnych realiów naturalnym postępowaniem cywilizacyjnym odchodzi w zapomnienie, a życie toczy się dalej. Doskonałym świadectwem polskiej pracy na tych ziemiach są nazwy terenowe i ich wartości poznawcze. A oto jak dawny świat został zapisany w nazwach akcentujących związek człowieka z przyrodą.

1. Naturalne ukształtowanie krajobrazu

Naturalne właściwości przyrodnicze, a więc rzeźba terenu, szata roślinna, świat zwierząt itp. były jednym z podstawowych motywów wyróżniania obiektów postrzeganych przez ludzi. To wszystko sprawiło, że nazwy topograficzne są nader żywotne. Są one bardzo zróżnicowane, gdyż charakterystycznych właściwości terenowych było wiele. Zakres stosowanych leksemów był wyjątkowo bogaty.

Przede wszystkim zwrócę uwagę na pole semantyczne: urzeźbienie powierzchni ziemi (tak zwany relief).

² A. Zobel, *Die neue Sammlung der Flurnamen Schlesiens*, „Mitteilungen für Namenkunde” 1957, z. 1, s. 13.

³ *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska*, t. 1–15, Warszawa-Wrocław-Opole 1970–2011.

1.1. Góry, pagórki, wzgórze

Mamy tu archaizmy o proveniencji prasłowiańskiej, nazwy oparte na apelatywach staropolskich i gwarowych oraz formy nowszego pochodzenia:

Bardo (1238) — od wyr. **bardo* ‘góra, pagórek’; *Chelm* (*Chelm* 1783) — od wyr. **chelm* ‘wzgórze, wzniesienie’; *Czupel* (1836) — od gw. *czupel* ‘górką o ostrym wierzchołku’; *Garbacina* (*Garbatzina* 1860) — od wyr. *garb* ‘wzniesienie’; *Główki* (*Auf dem Hlowken* 1782) — od wyr. *główka* ← *głowa* ‘pagórek’; *Goruszka* (*Pod Goruszką* 1788) — od gw. *goruszka* ‘górką’; *Groń*, *Gronik* (*Na Groniku* 1689) — od gw. *groń* ‘góra’; *Góra*, *Górka* (*Gorke* 1820); *Grądzik* (*Grondzik* 1813) — od stpol. *grądzik* ← *grąd* ‘zalesione wzniesienie’; *Grząb*, *Grzęba* (*Grzembra* 1920) — od stpol. *grzęba* ‘górką, wzniesienie’; *Krzepty* (*na Krzeptiech* 1722) — od stpol. i gw. *chrzebt*, *chrzept* // *krzept* ‘grzbiet góry’; *Kępa* (*Kampe* 1868) — od gw. *kempa* ‘pagórek’, też ‘mała wyniosłość w terenie, zwłaszcza mokrym’; *Kiczera* (1736) — od gw. *kiczera* ‘góra lesista’; *Krępa* (*Krempa* 1869) — od stpol. *krępa* ‘grąd, wyniosłość nad wodami’; *Kupa* — od wyr. *kupa* ‘wyniosłość, nierówność terenu’; *Wierzch*, *Wierzchowina* (*Wierschowina* 1864) — od stpol. *wierzch*, *wirch* ‘spłaszczona część góry lub wyżyny’.

Sztuczne wzniesienia nosiły nazwy: *Haldy* (*Halden*) — od wyr. *halda* ‘sztucznie usypana wyniosłość terenu, przeważnie związana z odpadami przemysłowymi’; *Kopiec* (*Kopetz* 1836) — od wyr. *kopiec* ‘usypisko, wzniesienie’; *Przysute* — od gw. *przysuć* ‘nasytać, zasypać’; *Wały*, *Wałki* (1766) — od wyr. *wal* ‘usypisko, nasyp, szaniec’; *Wysypnica* — od wyr. *wysyp*.

1.2. Obniżenie terenu

W tej grupie nazw widoczna jest opozycja góra–dół. Obrazują to formy przedślówiańskie, staropolskie i gwarowe: *Debrza* (*Dabri* 1452) — od wyr. *debra*, *debr* ‘wąwóz w dolinie, parów’; *Bania* — od stpol. i gw. *bania* ‘dół’; *Dolina*, *Dolek* (*Dolina oder Dolek* 1920); *Dół*, *Dół Głęboki* (1776); *Głęboz*, *Głęboczek* (*Glembocz, Glumbotschke* 1724) — od gw. *głęboz* ‘głębia, dół’; *Gruba* (*Na Grubi* 1859) — od gw. *gruba* ‘dół’ (por. niem. *die Grube* ‘dół’); *Jama*, *Jamiska* (*Die Jame, Jamieska* 1820); *Jar* (1945) — od wyr. *jar* ‘głęboka dolina’; *Jaźwa*, *Jaźwina* (1702) — od gw. *jaźwa* ‘jama, dół’; *Padoly* (*Na Padoly*) — od wyr. *padół* ‘miejsce, teren położony nisko, nizina, dolina’; *Pałaki* (*Palunken* 1860) — od wyr. *pałak* ‘nizina’; *Panew* (*Ponew* 1900) — od gw. *panew* ‘dół, obniżenie terenu’; *Parów* — od wyr. *parów* ‘wąska dolina, wyżłobiona przez wodę’; *Pławiska* (*Pławiska* 1840) — od wyr. *pława* ‘niska łąka’.

Na terenach górzystych pospolite były nazwy: *Kociołki* (*Kocziolken* 1805) — od wyr. *kociołek* ‘mały wąwóz, obniżenie terenu’; *Kotliny* (*Kotlinen* 1723) — od stpol. *kotlina* ‘dół’; *Żłobowina* (*Nad Żłobowinami* 1830) — od wyr. *żłobowina* ‘miejsce wklęsłe, wyżłobione, rozpadlina’.

1.3. Rodzaj gleby i podłoża

Ważnym elementem krajobrazu wyróżnianym w nazwach była gleba, jej podłoże i kolor: *Bagna* (*Auf dem Bagna* 1830); *Bara*, *Barzyna* — od stpol. i gw. *bara*, *barzyna* ‘bagno, moczar’; *Belki* (*Na Belki* 1825) — od stpol. *belk* ‘bagno’; *Bielica* (*An der bielitz*) — od wyr. *bielica* ‘mokradło, bagno’; *Brynek* (*Breneh* 1683) — od wyr. **breń* ‘błoto, glina’; *Chechło* (*Chechel* 1300) — od gw. *chechło* ‘mokradło’; *Dzierżno* (*villa Dzierżno* 1678) — od stpol. i gw. *dzierg*, *dziarg* ‘ziemia piaszczysta’, też ‘piasek grubo ziarnisty’; *Glinka* (1864); *Głazówka* (*Glozek*, *Glasowka*) — od wyr. *glaz* ‘kamień’; *Grudynia* (*Grudina*) — od wyr. *gruda* ‘bryła ziemi’, też ‘sucha nierówna ziemia’; *Ilownica* (*Ilownitz* 1566) — od wyr. *il* ‘urodzajna gleba’; *Jelowa* (*Jelłowa* 1742) — od gw. *jel* ‘ił’; *Kalejka* (1900) — od gw. *kalej* ‘błoto, muł’; *Kaliska*, *Kały* (*Kaly*, *Kalisken* 1835) — od stpol. *kat* ‘błoto’; *Kaługa* (*Kaluga* 1945) — od stpol. i gw. *kaługa* ‘kałuża, błotnista ziemia’; *Kamieńszczak* (*Kaminsczok* 1874); *Krzemnik* (1536) — od wyr. *krzem* ‘odmiana piasku’; *Kujawy* (*Kujawy* 1531) — od wyr. *kujawa* ‘wydma piaszczysta’, też ‘miejsce jałowe i nieurodzajne’; *Lędziny* (*Lendzini* 1242) — od wyr. **lędo* ‘ziemia nieurodzajna’, także ‘wysychające błota, pokryte krzakami’; *Lichynia* (*Lichan* 1223) — od wyr. *lichy*, tj. ‘licha ziemia’; *Łacha* (*Lacha* 1825) — od stpol. *łacha* ‘teren bagienny, woda stojąca’; *Ławiska* (*Lawischke* 1860) — od stpol. *ława* ‘mielizna, bagno’; *Łęgi* (*Lang* 1871) — od stpol. *lęg* ‘podmokły grunt’; *Młaskawka* (1879) — od gw. *młaskawka* ‘grunt grząski’; *Młaka* (*Na Młakach* 1840) — od gw. *młaka* ‘bagno’; *Nakło* (*Auf dem Nakło* 1723) — od stpol. **nakło* ‘błotniste miejsce’; *Ochaby* (*in Ochab* 1300) — od stpol. *ochab* ‘bagno, trzęsawisko’; *Ochodza* (*zu Ochodzo* 1719) — od gw. *ochodza*, *ochozza* ‘miejsce, które trzeba obejść’, też ‘bagno, moczar’; *Oparzelisko* (*Mittel Oparzeliska* 1900) — od wyr. *oparzelisko* ‘miejsce grząskie, bagniste’; *Otrzęsie* (*Otrzinsche* 1822) — od gw. *otrzęsie* ‘teren grząski’; *Parzyska* (1874) — od gw. *parzysko* ‘bagno’; *Piaski* (*Piosken* 1805); *Pierściec* (*Perstczy* 1550) — od stpol. *pieść* ‘kurz, proch’; *Pizak* (*Pizok* 1841) — od gw. *pizok* ‘głina, ziemia dzika’; *Pruchna* (*Prochna* 1300) — od wyr. *próchno* ‘próchnica’; *Rędziny* (*Rędzina* 1845) — od wyr. *rędzina* ‘urodzajna gleba’; *Ruptawa* (1300) — od gw. *rupieć* ‘kamieniste podłoże’; *Skąła* (*Mała Skąła* 1788) — od wyr. *skąła*; *Szczyrk* (1925) — od gw. *szczyrk*, *szczerk* ‘żwir, drobne kamyki’; *Twardawa* (*Twardoua* 1223, *Na Twardym Polu* 1723) — od wyr. *twardy* (na przykład grunt); *Wapienica* (*Wopienica* 1830) — od wyr. *wapienica* ‘wapienna gleba’; *Żużelina* (*Susselina* 1930) — od wyr. *żużel* ‘żwir, piasek’; *Żelazna* (*Selazna* 1223) — od wyr. *żelazo*, tj. ‘żelazisty grunt’.

Wiele mikrotoponimów informuje o zabarwieniu i kolorze środowiska przyrodniczego, na przykład *biały* (*Białociny*, *Bielinek*), *czarny* (*Czerniawa*), *ciemny* (*Ćminy*), *czerwony* (*Czerwionka* — od gw. *czerwiony* ‘czerwony’), *zielony* (*Zieleniec*), *świny* ‘szary’ (*Swinebrudki*), *jasny* (*Jasna Góra*).

Obiekty wyróżniające się bliżej nieokreślonymi kolorami nazywano: *Łata* (*Lata* 1830); *Plama* // *Plana* (*Plama* 1920, *Plana* — laskie) — od wyr. *plana* ‘plama’; *Pleszyna* (*Pleschine*) — od wyr. *plesz* ‘miejsce gołe, przeświecające w polu’; *Pleśnianka* (*Pleśnionka* 1830) — od wyr. *pleśń*, tj. ‘w kolorze pleśni’.

2. Obszary leśne i zakrzewione

Szata roślinna jako ważna i szczególnie wyróżniająca się w naturalnym krajobrazie była częstym i wyrazistym motywem nazewniczym. Nazwy odroślinne stanowią jedną trzecią całości nazw topograficznych. W nazwach zarówno miejscowych, jak i terenowych bazami nazewniczymi były: większe i mniejsze zbiorowiska leśne, pojedyncze drzewa, krzewy, zarośla, rośliny polne i dziko rosnące. Znajdujemy wśród tych nazw najczęściej:

2.1. Określenia ogólne i zbiorowe:

Bestwina (z *Bestwiny* 1492) — od gw. *best* ‘bez’; *Bór, Borek* (*Boreck* 1784) — od wyr. *bór* ‘las mieszany’; *Brzezie* (*Brischie* 1865) — od wyr. *brzezie* ‘zagajnik brzoźowy’; *Bucze* (*Bosche* 1779) — od gw. *bucze* ‘buczyna’; *Bzie* (*Bzie* 1467) — od gw. *bie* ‘zarośla bzu’; *Chebie* — od gw. *chebd, chebda, chebdzie* ‘skupisko bzu dzikiego’; *Chabowiec* (*Chabowetz* 1864) — od gw. *chabie* ‘chwastry, korzenie’; *Chróścina* (1223) — od stpol. *chróścina* ‘gąszcz, zarośla, wiklina’; *Cisie* — od wyr. *cisie* ‘lasek cisowy’; *Czarnolesie // Czarny Las*, tj. ‘ciemny las’; *Dąbrowa* (*Dambrowe* 1723) — od stpol. wyr. *dąbrowa* ‘las dębowy’; *Gaj* (*Goj* 1788) — od stpol. wyr. *gaj*, gw. *goj* ‘zagajnik’; *Głogowiec* (*Glogowetz* 1300) — od wyr. *głogowiec* ‘lasek, zagajnik głogowy’; *Głożyna* (*Glasin* 1874) — od wyr. *głożyna* ‘głogowina’; *Grabie* (1722), tj. ‘skupisko grabów’; *Gwoździec* (*Gwozdziecz* 1592) — od stpol. *gwozd // gozd* ‘las’; *Jaworze* (1722) — od gw. *jaworze* ‘las jaworowy’; *Jedlina* (1587) — od wyr. *jedlina* ‘gaj jodłowy’; *Knieja* (*Kniea* 1297) — od stpol. *kniewa* ‘dziki, gęsty las’; *Lipie* (1887) — od wyr. *lipie* ‘las lipowy’; *Leszcze // Lyszczce* (1612) — od wyr. gw. *leszcze* ‘zbiór leszczyn’, por. też gw. *leska* ‘leszczyna’; *Malinie* (*malina*); *Olszyna* (*Olssyna* 1723); *Orzesze* (*Orziesche* 1386); *Rokicie* (*Rokycze* 1455) — od gw. *rokicie* ‘skupienie rokit (wierzb)’; *Sośnie* (1939); *Świbie* (1687) — od wyr. *świbie* ‘zbiór świb // świd⁴’; *Świercze* (1679) — od gw. *świercze* ‘las świerkowy’; *Świerkle* (*Swirkle* 1830) — od gw. *świerkle* ‘zbiór świerkli, to jest świerków⁵’; *Topoliny* (1830) — od gw. *topolina* ‘gaj topolowy’; *Wierzbie* (1830). Odmianą *wierzby* jest *koźlina*, stąd nazwa *Koźliniec* (im. *Koźliniek* 1841).

W zaprezentowanym zestawieniu nie zostały wyszczególnione wszystkie gatunki drzew i krzewów. Znane drzewo iglaste *modrzew* zachowało dwie formy gwarowe: *brzym* (*Brzim* 1930) i *moderz* (*Stary Moderz* 1865). Podobnie drzewo jesionowe w nazwach śląskich utrwaliło się jako *jasień*: *Jasień* (1594) i *jasion*: *Jasiona* (*Jassona* 1285).

⁴ S. Sochacka, *Polskie nazwy miejscowe i terenowe od podstawy szyba (*šiba) na tle porównawczym*, [w:] *Animizacja i apelatywizacja*, red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, Białystok 2006, s. 231–240.

⁵ H. Borek, *Wyraz *świerkla na podstawie toponimii*, „Prace Filologiczne” 25, 1974, s. 275–279.

Archaizmem leksykalnym jest gw. *jedla* ‘jodła’: *Jedłownik, Jedlina* (1587) i *osina* ← *osa* ‘osika’: *Osina* (*Oschine* 1722).

Spośród krzewów iglastych i liściastych kreatorzy nazw wyróżniali na przykład *jałowiec*: *Jałowiec* (1830); *jarzębinę*: *Jarząbki* (*Jarzumbki* 1723), *jemiolę* ‘krzew pasożytniczy rosnący na drzewach’: *Jemielnica* (*Gemelnici* 1298); *kalinę*: *Kalinczak* (*Kalinczoks* 1805); *łozę*: *Łozisko* (1539) — od gw. *łoz* ‘krzew z rodziny wierzbowatych’; *leski* // *laski* : *Lyski* (1920) — od gw. *łyski* ‘leszczyzny’.

Uwagę ludzi przyciągały też krzewy cierniste, na przykład *ciernie*: *Cieranie* (*Tirne* 1203); *kolec*: *Na Kolcu* (1920), *głożyna* ‘głóg’: *Głożyny* (*Glasiin* 1874); *ostrężyny* ‘jeżyny’: *Ostrężyna* (*Ostranza* 1264); *tarniny*: *Tarnica* (*Tarnicza* 1687); *szadykierz* ‘jeżyna’: *Szadykierz* (*Schadekierz Teich*)⁶.

3. Rośliny dziko rosnące

W mikrotoponimii śląskiej produktywną bazą stały się rośliny dziko rosnące zawarte w nazwach, na przykład *Bluszczów* (*Bluszczow* 1472) — od wyr. *bluszcz* ‘roślina z dzięgielowatych’; *Brzostowe* (*Brustawe* 1743) — od wyr. *brzost* ‘wiąz’; *Bzduchy* (*Bsduchy* 1865) — od wyr. *bzduch* // *bździach* ‘roślina o nieprzyjemnym zapachu’; *Czerwiniec* (*Pod Czerwince* 1890) — od wyr. *czewoniec* ‘pospolita nazwa mchu czerwonego’; *Dębiczne* (*Dambiczne* 1830) — od wyr. *dębik* ‘roślina z rodziny różowatych’; *Drabnik* (*Drzabnik* 1865) — od wyr. *drab*, *drabik* ‘roślina z rodziny mchów liściastych’; *Mieczysko Długie* (1830) — od wyr. *miecz* ‘roślina leśna o wydłużonych mieczykowatych liściach i dużych barwnych kwiatach’; *Mniszek* (1900) — od wyr. *mniszek* ‘roślina, *Tithymalus lathyris* Hill’; *Mokrzyca* (1861) — od wyr. *mokrzyca* ‘roślina z rodziny goździkowatych, rośnie na suchych łąkach, w rowach, przy drogach’; *Nosowiec* (*Nosowietz* 1595) — od wyr. *nos* ‘bodziszek cuchnący, roślina leśna’; *Osetno* — od wyr. *oset* ‘roślina polna’; *Ostrzyczna* (*Ostrziczna* 1567) — od wyr. *ostrzyca* ‘trawa rosnąca nad brzegami rzek, stawów’; *Paprotnik* (*Paprotnick* 1743) — od wyr. *paproć* ‘roślina leśna’; *Parzydła* — od wyr. *parzydło* ‘rzepik pospolity’; *Rzepik* (*Na Rzepiku* 1945) — od wyr. *rzepik* ‘roślina dziko rosnąca w lasach’ (por. *parzydło*); *Sadzica* (*Sadzica Wiesen* 1886) — od wyr. *sadziec* ‘roślina konopiasta rosnąca na wilgotnych łąkach’; *Sitna*, *Sitnik* (1945) — od wyr. *sit* ‘sitowie’; *Pszonki* (*Pszunke* 1723) — od wyr. *pszonka* ‘roślina z rodziny jaskrowatych’; *Storczyki* (*Pod sorczyki* 1865) — od wyr. *storczyk* ‘roślina dziko rosnąca w wilgotnych lasach’; *Szupnia* (*Szupna* 1900) — od wyr. *szupin* ‘roślina z rodziny motylkowatych’; *Strzyńska* (*Strzinsko* 1865) — od gw. *strzyzna* ‘trzcina’; *Trzemesze* (*Tschimesche* 1785) — od wyr. *trzemcha* ‘czeremcha’; *Udory* (*Udorien* 1859) — od wyr. *udora* ‘roślina dziko rosnąca’; *Wąsowiec* (*Wanschowitz* 1805) — od wyr. *wąsowiec* ‘roślina leśna, *Ageratum*’.

⁶ A. Bańkowski, *Szadykierz*, „Onomastica” 1979, z. 1/2, s. 38–52.

3.1. Rośliny lecznicze

Mieszkańcy wsi „chrzcą” różne miejsca nazwami bliskimi sercu. Rośliny lecznicze są głęboko zakorzenione w tradycji ludowej ze względu na swą moc sprawczą i magiczne właściwości. Nic przeto dziwnego, że zostawiły one w mikrotoponimii wyraziste ślady, na przykład: *Barwinkowa Góra* (1643) — od wyr. *barwinek* ‘roślina z rodziny toinowatych’; *Bzowy, Bzinica* — od wyr. *bez*, którego owoce mają właściwości lecznicze; *Bławaciska (Bławacziska* 1743) — od wyr. *blawat* ‘chaber’; *Drestka* (1713) — od gw. *drest* ‘rdest ptasi — znana roślina lecznicza’; *Chwoszcz* — od stpol. *choszcz* ‘skrzyp polny’, gw. *chwoszcz*; *Chrzanowiec (Chrzanowic* 1723) — od wyr. *chrzan*; *Kłokocin (Clocochina* 1300) — od stpol. *kłokocina* ‘roślina leśna jesionowi podobna (krzew) o właściwościach leczniczych’; *Kobiór* (1417) — od gw. *kobiór* ‘podbiał’; *Lepik* (1722) — od wyr. *lepik* ‘roślina — przytulia północna’; *Łopienica (Lopenica* 1198) — od wyr. *łopian* ‘roślina zielona o dużych liściach i kulistych kwiatostanach’; *Maliniec* (1723) — od wyr. *malina* ‘krzew’; *Marzaniaki (Marzanioken* 1864) — od wyr. *marzanka* ‘roślina leśna z rodziny marzanowatych’; *Miętowisko* (1945) od wyr. *mięta* ‘znana roślina lecznicza’; *Pokrzywnica (Hinter dem Pogrzyfnitza* 1830) — od wyr. *pokrzywa*; *Koprzywnica (de Koprsvynviz* 1339) — od stpol. *koprzywa* ‘pokrzywa’; *Różana Mała i Wielka* (1689) — od wyr. *róża* ‘roślina (krzew) o właściwościach leczniczych’, por. też częste niem.: *Rosenberg, Rosenthal; Rutki (Ruthki* 1534) — od wyr. *ruta* ‘ziele lecznicze’; *Skrzypie* — od wyr. *skrzyp polny*; *Tatarak*, też niem. *Kalmusteich* ‘staw tatarczany’; *Wrzosy* — od wyr. *wrzos* ‘roślina lecznicza, Colluna’. Nazwy oparte na powszechnie znanych ziołach leczniczych potwierdzają wiarę człowieka w lecznicze i magiczne właściwości roślin⁷.

4. Zwierzęta żyjące dziko

Na podstawie mikrotoponimii i toponimii nietrudno zrekonstruować otaczającą mieszkańców faunę. W niedalekich lasach i wodach żyło sporo zwierząt, które zostały zauważone przez człowieka, na przykład *Bobrowiec* (1559) — od wyr. *bóbr*; *Chrobacze* (1657) — od wyr. *chrobak* ‘robak’; *Jaźwce (Jazwce* 1474) — od stpol. *jaźwicz* ‘borsuk, niedźwiedź’; *Jeleniak* (1776) — od wyr. *jeleń*; *Komorno (Comorno* 1203) — od gw. *komor* ‘komar’; *Kozielawa* (1934) — od gw. i stpol. *koziel* ‘koziół’; *Niedźwiedzi Kąt (Niedźwiedzi Kondt* 1583) — od wyr. *niedźwiedź*; *Mysi Kąt (Myszy Kunt* 1826) — od wyr. *mysz*; *Turawa* (1708) — n. m. od wyr. *tur*; *Wilcza (Nieder, Ober-Wilcza* 1845) — od wyr. *wilk*; *Wydrowiec (Wiedrowitz* 1784) — od wyr. *wydra*; *Zbijów (Zbiow* 1586) — od wyr. *zdeb* ‘żbik, pierwotnie *Zdbijów*’; *Żabiak (Zabiok* 1845) — od wyr. *żaba*; *Jeżowa* (1689) — n. m. od wyr.

⁷ D. Lech-Kirstein, *Nazwy ziół w polskiej toponimii*, [w:] *Jednotlivé a všeobecné v onomastike. 18. slovenská onomastická konferencia, Prešov 12.–14. septembra 2011*, red. M. Ološtiak, Preszów 2012, s. 156–167.

jeż; *Pandrobie* (*Na Pandrobie* 1950) — od wyr. *pandrob* ‘szkodnik niszczący korzonki młodych roślin’.

Podstawami nazw terenowych często stawały się nazwy ptaków⁸. Wiąże się to z pozytywnym wartościowaniem tych zwierząt jako pożytecznych dla człowieka. Nawet ptactwo drapieżne wzbudzało respekt. Oto niektóre z nich: *Jastrząb* (1689), też niem. *Habichtsberg*; *Kanica* (*Kanitz*) — od wyr. *kania* ‘dziki ptak’; *Krogulec* — od gw. *krogulec* ‘jastrząb’; *Orlik* (1722), *Orłowa* (*Orłowa* 1723) — od wyr. *orzeł*; *Sępia Góra*, niem. *Geiersberg* — od wyr. *sęp*, niem. *Geier*; *Sokola Skala*, niem. *Falkenstein* — od wyr. *sokół*, niem. *Falk*.

Dawne realia wiejskie częstokroć przywoływały nazwy motywowane nazwami ptaków pospolitych, na przykład *Jaskóła*, niem. *Schwalbensteine* — od wyr. *jaskółka*, niem. *Schwalbe*; *Gawroniec* (*Gawronetz* 1836) — *gawron* ‘ptak z rodziny kruków’; *Kruki Przednie*, *Kruki Zadnie* (1776) — od wyr. *kruk* ‘gatunek ptaka’; *Gołębnik*, niem. *Taubenberg* — od wyr. *gołąb*, niem. *Taube*; *Pliszka* (*die Pleiske*) — od wyr. *pliszka* ‘ptak o siwej barwie’; *Sikorka* (*Schikorka* 1770) — od wyr. *sikorka*; *Srokacz* (*Srokocz* 1723); *Wrona* (*Wrono* 1900); *Wróblowiec* (*Wroblowiec* 1900).

Ludność wiejską cechuje bogate życie emocjonalne, stąd tyle nazw obrazujących więź z ptakami śpiewającymi, a także nocnymi i stadnymi, na przykład *Czyżyk*, *Drozdowa* — od wyr. *drozd*; *Dzięcioły* (1689); *Kawcze* (*Die kleine Kawcze*, *Die grosse Kawcze*); *Skowronek* (*Felde Skowronek*); *Słowik*; *Szczygłówka* (*Szczygłowka*); *Sowia Góra*, *Puchacz*, niem. *Eulenberg* — od wyr. *puchacz*, niem. *Eule* ‘sowa’.

Charakterystyczne dla polskiego krajobrazu są ptaki stadne, w tym wędrownie, takie jak: *bocian* (*Bocianek*, *Bociniec*); *żuraw* (*Żurawiniec*, niem. *Kranich Wiese*), a także ptactwo wodne i błotniste, na przykład *czajka* (*Bagno Czaicze*, *Czajcze Łąki* 1776); *czapla* (*Czaplak* 1652); stpol. *orzoł* ‘czajka’ (*Orzle* 1841).

W nazwach terenowych Śląska odnajdujemy kilka gatunków ryb, na przykład: *Karasie* — od wyr. *karaś*, *Karpiec* (*Korpietzteich*) — od wyr. *karp*; *Lincze* (*Der Lincze Teichs* 1864) — od wyr. *lin*; *Piskorzowiec* — od wyr. *piskorz*; *Pstrążna* — n. m. od wyr. *pstrąg*; *Sumina* (*Somina*) — od gw. *som* ‘sum’; *płazów*: *Wężowite* — od wyr. *wąż*; *Żabiak* — od wyr. *żaba*.

Zwierzętom na pastwisku i w oborach dokuczały owady, o czym informują nazwy: *Bączyska* (*Buncziskanen*), *Komarcze* (*Die Comertze* 1841); *Susty* (1830) — od wyr. gw. *sust* ‘chrabąszcz’; *Muchowiec* (1886) — od wyr. *mucha*.

5. Kultura rolna i gospodarka

Od najdawniejszych czasów Śląsk pokrywały ogromne obszary leśne. Dłatego też jednym z najstarszych zajęć ludności było zdobywanie ziemi pod uprawę.

⁸ D. Lech-Kirstein, *Nazwy ptaków w polskiej toponimii (przyczynek do onomastyki kulturowej)*, [w:] *Mnohotvárnost a speciřičnost onomastiky*, red. J. David, M. Čornejová, M. Harvalík, Ostrava-Praha 2010, s. 304–312.

Odbywało się to poprzez wycinanie, karczowanie i wypalanie lasów (tak zwana gospodarka żarowa⁹). Śladami tej ciężkiej pracy są nazwy oparte na leksemach bliskoznacznych.

Starym sposobem usuwania drzewostanu było czerszenie — wycinanie ciosłą kory wraz z miazgą wokół pnia starych drzew, by usychały. Z tą czynnością powiązana jest śląska nazwa *Czerśl*, *Czerśla* (*Tscherschel*, *Zerschel* 1664) od ps. *črtiti ‘nacinać’¹⁰.

Najwięcej nazw informuje o karczowaniu i wycinaniu lasów, na przykład *Karczowina* (*Die Karcowine* 1825); *Łaziska*, *Łazak* (*Łazok* 1865) — od stpol. *łaz* ‘grunt uprawny po wykarczowanym lesie’; *Osiek* (*Die grosse Osziek* 1774) — od czas. *osiec* ‘wyciąć las’; *Poręba* (*Poremba Acker* 1805); *Przesieka* (*Preseka*) — od wyr. *przesieka*, *przesiecz* ‘leśne przecięcie jako droga, granica’. Wyraz *osiek* i *przesiek(a)* są sobie bliskie, oparte na podstawie *siec*. Różnica dotyczy przedrostka: *o-siek* i *prze-siek*: *Siągarnia* (1920) — od gw. *siąg* ‘poręba, wyrąb lasu’; *Plenisko* (1788) — od wyr. *plenisko* ‘miejsce wytrzebione pod uprawę’; *Trzebnik*, *Trzebiel* — od wyr. *trzebić* ‘karczować las’; *Wyrąbiska* (*Rambisken* 1841) — od wyr. *wyrąb* ‘karczunek’; *Rąbek*, *Rąbacz* — od wyr. *rąb* ‘wyrąb, poręba’.

Rzadziej natomiast posługiwano się na Śląsku wypalaniem lasów niż karczowaniem. Nazw od podstawy *palić*, *gorzeć*, *wędzić* jest niewiele, na przykład *Opalak* (*Opolak* 1873), *Opalaniec* (*Opalinietz* 1871), *Palenica* (1945), *Płomieniec* — od wyr. *płomieniec* ‘miejsce wypalone’; *Pogorzelec* (1685); *Spalonki* (*Spalunki*); *Wędzina* — n. m. (*Wendzina* 1679) — od gw. *wędzić* ‘wypalać las’; *Żarzyna* (*Zarzyna* 1568) — od wyr. *żarzyć*.

Na terenach wykarczowanych powstawały pola zwane *Niwami* (*Niwa* 1723), *Niwiskami* (*Niewiskie* 1863); *Nowiskami* (*Die Nowiskien* 1772). Staropolskim określeniem nowego pola była *Nowocina* (*Nowoczina* 1836) jako synonim *Nowin* i *Nowisk*. Na tych gruntach zakładano osady zwane *dziedzinami*, por. n. *Dziedzina*, *Dziedzinka* (1743). Bliska znaczeniowo nazwie *Dziedzina* jest *Swojszczyzna* (*Swojczisna* 1723).

Chłopi śląscy nie tylko wycinali lasy, lecz także na gorszych ziemiach prowadzili gospodarkę odroślową. Pola z młodymi podrastającymi drzewkami nazywano: *Młodzicze* (*Młodzicze* 1840), *Młodziec*; *Szczepie* (*Szczepie* 1723) — od wyr. *szczep* ‘sadzonka, drzewko szczepione’; *Zapusty* (*Sapuste Feld* 1723) — od stpol. *zapust* ‘młode drzewka rosnące dziko na miejscu ściętego drzewostanu’.

Jak sygnalizują niektóre nazwy miejscowe i terenowe, na Śląsku istniał też zakaz ścinania drzew, o czym mówią nazwy: *Zapowiednik*, *Trzecia Zapowiedź* — od wyr. *zapowiedź* ‘zakaz ścinania drzew, wypasu bydła i polowania’.

⁹ Z. Zierhofferowa, K. Zierhoffer, *Refleksy gospodarki żarowej w polskim nazewnictwie*, [w:] *Nazwy własne a społeczeństwo*, t. 2, red. R. Łobodzińska, Łask 2010, s. 107–116.

¹⁰ A. Bańkowski, *Ciekawe relikty leksykalne wśród staromazowieckich nazw polskich*, „Język Polski” 64, 1984, z. 1–2, s. 125–127.

5.1. Pola nieuprawne i wygony

Ziemia leżąca odłogiem miała wiele określeń, na przykład *Gluszyna* (n. m. *Glussina* 1300), *Gluszcze*, *Gluszyska* (*Gluschze*, *Gluszisko*) — od wyr. *glusza* ‘miejsce puste, odłogiem leżące’; *Gola* (*Die Guhle* 1879) — od wyr. *goły* ‘bezleśny’; *Lug // Łęg* (*Im Lug* 1860, *Im Łęg*) — od wyr. *lug // łęg* ‘ugór’; *Pleszyna* — od wyr. *pleszyna* ‘miejsce gołe, przeświecające w lesie’; *Płoniny* (1830) — od wyr. *płony* ‘nieurodzajny’, *płonia* ‘ugór’; *Przyłogi* — od wyr. *przyłóg* ‘ugór’; *Odłogi* — od wyr. *odłóg* ‘ugór’; *Pustki* — od wyr. *pustka* ‘miejsce puste’; *Starzyna* (*Starzina*) — od gw. śl. *starzina* ‘stary grunt od dawna odłogiem leżący’; *Surowina* (*Surowine* 1830) — od wyr. *surowy* ‘niezagospodarowany grunt’; *Ugorna*, *Ugorzyca* — od wyr. *ugór*; *Wydmuchowiska* — od gw. śl. *wydmuchowisko* ‘teren bezludny, dziki’; *Zagwiżdzie* — od wyr. *zagwiżdzie* ‘teren odległy, gdzie gwizdże wiatr’; *Wypędów* (*Wypandów* 1845) — od gw. *wypęd* ‘wygon, pastwisko’.

Wiele różnych terminów ukrytych w nazwach odnosiło się do pastwisk. Do wypasu bydła służyły *blonie* ‘rozległe równiny trawą pokryte’: *Błonie* (*Auf der Blunie* 1805), tak określane już od czasów wczesnośredniowiecznego osadnictwa. W okresie późniejszym posługiwano się nazwami: *Pastwisko* (*Paswisko* 1805); *Pasterniki* (*Pasterniki* 1840); *Paśnik* — od wyr. *paśnik* ‘pastwisko’; *Pascha* (*Die Pasche* 1793) — od wyr. *pasza* ‘miejsce porośnięte trawą, służące do wypasu bydła’; *Pastwa* (*Pastwa* 1920) — od wyr. *pastwa* ‘miejsce porośnięte trawą’; *Obora* (*Oborawiese* 1805) — od gw. *obora* ‘pastwisko’; *Wolarka* (*An der Wolarka*) — od gw. śl. *wolarka* ‘wygon dla wołów’; *Wywiad* (*Na Viviol* 1865) — od gw. śl. *wywiad* ‘wygon’, też ‘otwarty teren’; *Pustki* (1863) — od wyr. *pustka* ‘pustkowie, miejsca niezagospodarowane’.

Przy wygonach i pastwiskach znajdowały się pomieszczenia dla pastuchów, tak zwane *pastuszyńce*: *Pastuszyńiec* (*Pastusyniec* 1865). Ogrodzone pastwiska nazywano *Koplami* (*Die Koppel*) — od niem. *die Koppel* ‘pastwisko’, *Koszarami* (*Kossar Wiese* 1740), *Stawiańcami* (*Stawiance* 1836) — od wyr. *stawianiec* ‘przenośna część zagrody dla owiec’; *Strążkami* (*Strążek Wielki*, *Strążek Mały* 1830) — od wyr. *strąga* ‘ogrodzone miejsce dla owiec’.

5.2. Użytki rolne związane z podziałem gruntów

Poczucie własności ziemi uprawnej od dawna było motywacją nazewniczą. Nazwy skoncentrowane wokół kultury rolnej zawierały określenia miar powierzchni ziemi. Wielość użytych do nominacji terminów obrazują nazwy: *Ćwierci* (*Stwierci*) — od wyr. *ćwierć* ‘czwarta część przy podziale ziemi, też miara pola’; *Działki* (*Dziolki* 1605) — od wyr. *działka* ‘wydzielona część pola’; *Gony* (*Na Troje Gony* 1855) — od wyr. *gon* ‘miara długości pola, zagon’; *Hubiane*, *Huby* (1743) — od niem. *die Hube* ‘łan’; *Jagon* (*der Jagon* 1595) — od wyr. *jagon* ‘kwadratowa część lasu przedzielona alejami’; *Jutra*, *Juterka // Juterki* — od wyr. gw. śl. *jutro* ‘miara

pola równa jednej mordze'; *Kąski* (*Kansken* 1775) — od wyr. *kąsek* 'mały kawałek pola'; *Kwartnik* — od wyr. *kwarta* 'cztery morgi, też ½ włóki'; *Kwatery* (*Quatery* 1905) — od wyr. *kwatera* 'działka, płaszczyzna okolona'; *Kwintel* (*Die Quinteil* 1863) — od wyr. *kwinta*, *kwintal* 'piąta część ziemi'; *Łokieć* (*Lokec* 1865) — od wyr. *łokieć* 'dawna miara długości, znana w całej słowiańszczyźnie, wynosząca 576 milimetrów, służąca do mierzenia tkanin'; *Łan* (*Lan, Lon* 1723) — od wyr. *łan* 'miara pola w różnych czasach różnej wielkości'; *Miarka* (*Sześciemiarkowa*) — od wyr. *miarka* 'ziemia wymierzona na sześć części'; *Morgi* (*Na Morgi* 1859) — od wyr. *morga* 'miara długości gruntu wynosząca w Polsce około 5600 metrów'; *Ósmaczki* (*Łosmocki* 1860) — od gw. śl. *ósmak* 'miara pola wynosząca osiem łanów'; *Płoski* (*Plosky* 1301) — od wyr. *płoska* ← *płosa* 'pas ziemi mający 12 zagonów, stajanie'; *Póllanek* (*Polannek*) — od wyr. *póllanek* 'zagon pół łana'; *Półtornisko* (*Pultornisko* 1700) — od wyr. *półtorak* 'zagon półtorałana'; *Pręty* (*Prenty, Prentnik* 1840) — od wyr. *pręt kwadratowy* 'miara powierzchni ziemi licząca 18,66 m²'; *Stająko*, *Stającze* (*Staiontze* 1864) — od wyr. *staja* 'miara długości gruntu różna w różnych okolicach Polski'; *Utrzyśka* (*Utrzyśka* 1840) — od wyr. *utrzyśko* 'miara pola 25 arów'; *Wiertel* (*Pienciwiertelowe*) — od wyr. *wiertel* 'miara ciał sypkich i ciekłych, półkorzec, różnej wielkości w różnych krajach i dzielnicach'.

Nazwami obrazującymi inne jeszcze podziały gruntów były: *Ablezunki* — od niem. *die Ablösung* 'odłączenie, zmiana', *ablösen* 'zwalniać', por. *Ablezunek*.

W 1865 roku wyszła na Śląsku ustawa *Ablösung*, która pozbawiała mieszkańców prawa korzystania z lasu w związku z wyprostowywaniem granic lasów. Resztki lasów wykarczowywano i ziemię dzielono wśród mieszkańców jako ekwiwalent za zniesione prawo leśne.

W mikrotoponimii śląskiej utrwaliło się wiele terminów rolniczych oznaczających w gwarze 'domierzone, dodane części pola', na przykład *Domiarek* (*Domiarek* 1805) — od wyr. *domiarek* 'domierzona, dodana część pola'; *Namiarek* (1679) — od wyr. *namiarek* 'pole otrzymane w wyniku podziału gruntu'; *Napłatek* (*Napłatek* 1864) — od wyr. *napłatek* 'kawał ziemi przylegający i będący dodatkiem do głównej posiadłości'; *Poleć* (*Na Polecnej* 1945) — od wyr. *poleć* 'kawałek'; *Przyczepki* (*Die Priszepki* 1820) — od wyr. *przyczepek* 'pole dołączone do większej całości'; *Przydatki* — od wyr. *przydatek* 'grunt dodany do innej nieruchomości'; *Przydziałki* (*Die Prizidialken* 1723) — od wyr. *przydziałek* 'dodatkowa rola, dodatek'; *Przymiarki* (*Przimiarki* 1864) — od wyr. *przymiarek* 'wymierzony kawałek pola'; *Wydziałki* (*Das Wydzialkifeld*) — od wyr. *wydział*, *wydziałek* 'to, co jest przydzielone, przydział'; *Ucinki* (*Ucynki* 1840) — od gw. *ucinek* 'ścinek, fragment pola'.

O polach oddanych w dzierżawę mówiono: *Harenda* — od gw. *harenda* 'dzierżawa'; *Pachty* — od niem. *die Pacht* 'dzierżawa, najem'.

O nazwach pól decydowały nie tylko miary gruntów, ale ich położenie i kształty. Gospodarze nie mieli swych pól w jednym kawałku. Były one rozrzucone w różnych miejscach. Pola i łąki przylegające do zagrod zwano: *Grzędami*

(*Grzindi Wiesen* 1769), *Ogrodami* (*Ogrodi Feld* 1892); *Przysady* (*Pschyschady* 1864) — od wyrażenia przyimkowego *przy sadach*; *Płoty* (*Ploth* 1300), to jest ‘teren przy płotach’; *Przystronie* (*Przy strunie* 1860) — od wyr. *strona* ‘miejsce poza zwartą zabudową wsi’; *Zawsie* (*Na Zawsie*); *Zadek* (*Na Zadku*) — od wyr. *zadek* ‘tylna część wsi’. Pola poprzecznie położone od strony wsi to *Przeczoki* (*Przeczoken* 1842), *Przeczniczki* bądź *Ukosiny*.

Wiele nazw określano w sposób metaforyczny. Punktem odniesienia były części ciała, na przykład *Język* — od wyr. *język* ‘wąski teren’, *Kalduny* (*Kalduny* 1743) — od wyr. gw. *kaldun* ‘brzuch’; *Kolanka* (*Kolonka* 1865), a także akcesoria rolnicze — na przykład *Łopata* (*Lopata* 1830), *Powróż* (*Powrus* 1865), naczynia kuchenne — na przykład *Miska* (*Miska Wiese* 1860), *Rondel*, części ubrań — na przykład *Rękaw*, *Rękawnik*, *Węzelki*.

Pola wąskie i długie nazywano *Smugami* (*Czmuga* 1723) — od stpol. *smuga* ‘miejsce wąskie i długie’ bądź *Pręgami* (*Prenke*) — od stpol. *pręga* ‘pas, smuga’. Nazwami kontrastywnymi były: *Szerokie Pola*, *Wielkie Pola* (*In der Wielky Pole*), *Długie Działy* (*Długie Dzioły* 1860).

Grunta położone na terenach nizinnych przeznaczono na łąki. Dla ochrony przed wodą ustawiano specjalne brogi na siano, tak zwane *kawki* (*Kaffken* 1844) lub *kawy* (*Caven* 1723). Błotniste łąki i trzęsawiska nazywało się *kałami* (*Kehle* 1839) lub *kaliskami* (*Kolisken* 1839). łąki kośne zwały się *trawnikami* lub gwarowo *trownikami* (*Trowniken* 1844) oraz *trawiskami* (*Trevisken* 1832). Mokre, trawiaste miejsca przeznaczano na pastwiska, por. *Morawa* (*Morawe* 1831) i łąki, por. *Morawiny* (1836). Nazwami jednoznacznymi były *Sieczne Łąki* — od wyr. *siec* ‘kosić trawę, zboże’ i *Kopidła* (*Kopidla genannt* 1771) — od wyr. *kopidło* ‘miejsca, łąki, gdzie stawiano siano w kopki’. Natomiast łąki, przy których dokarmiano zwierzęta, zwano *Dowaniska* (1823) — od gw. *dować* ‘karmić zwierzęta’.

5.3. Gospodarka uprawna i hodowlana

Wieś śląska słynęła z tradycji sadzenia drzew owocowych, krzewów i uprawy roślin jadalnych, a także przemysłowych. Sady i ogrody, pola uprawne były kolejnym elementem środowiska gospodarczego będącego źródłem pożywienia mieszkańców. Pożywienie Ślązaków stanowiły, oprócz owoców leśnych (jagody, borówki czyli brusznice), grzyby (borowiki, zwane prawokami lub prawoczkami, kozaki, gw. kozoki, kałki, czyli siniaki), przede wszystkim warzywa i owoce ogrodowe.

Leksemy dotyczące tej dziedziny życia zostały utrwalone w mikrotoponimach ilustrujących:

— drzewa i krzewy ozdobne: *Gruszka* (*Die Gruschke*), też *Kruszka* (*Die Krusken*) — od stpol. *krusza* ‘grusza’; *Jablacz* (*Jablocz, Joblocz*) — od wyr. *jabło* ‘jabłko’, czyli ‘miejsce właściwe do sadzenia i urodzaju jabłoni’; *Liboskownia* (1865) — od gw. śl. *liboska* ‘śliwka’; *Śliwa* (*Schliwa* 1865); *Trześnia* (*Za Trze-*

śnie, *Za chesnyj* 1865) — od stpol. *trześnia* ‘czereśnia’; *Wiśnicze* (*Wiesnicz* 1729); *Winnica*, też niem. *Weinberg* ‘winna góra’;

— rośliny jadalne: *Grochowiec* (*Grochowitz* 1793); *Cebulowiec*; *Czosnek* (1854); *Grucki* (*Das Gruckenfeld*) — od wyr. *gruca* ‘owies’; *Golka* (*Golke genannt* 1769) — od wyr. *golka* ‘rodzaj pszenicy, której kłosa nie mają ości’; *Jęczmionka* (*Jenczmionkamühle* 1860); *Kapustnik* (*Kapuschnikwiesen*), *Kapuścisko* (*Kapustisko* 1595); *Knule* (*Na Knula, Acker, Wiesen*) — od gw. śl. *knule* ‘kartofle’ ← niem. *die Knolle* ‘bulwa’; *Jagielniak*, *Jagielnia* (*Jagielna-Mühle* 1874) — od wyr. *jagły* ‘roślina uprawna’; *Makowiec* (*Makowietz Teich* 1896) — od wyr. *mak* ‘roślina uprawna’; *Owiesno* (*Ovesnovo* 1260), por. niem. *Haferberg* ‘owsiane wzgórze’; *Prosno* (*Proschen Stücke*) — od wyr. *proso*, *jagły*;

— rośliny przemysłowe uprawne: *Chmieliska* (1558), też niem. *Hopfenberg* ‘chmielna góra’ — od wyr. *chmiel*; *Konopowiec* (*Konopowiec Przedni* i *Konopowiec Zadni* 1830) — od wyr. *konopie*; *Lniska*, *Lniszczce* (*Illnisch* 1520) — od wyr. *len*; *Pasternak* — od wyr. *pasternak* ‘roślina uprawna stosowana jako pasza dla bydła’; *Rzepiska* (*Die Rzepisken* 1850) — od wyr. *rzepa*; *Tabaczna Ścieżka*, niem. *Tabakensteig* ‘tytoniowa ścieżka’;

— zwierzęta domowe: *Barani Staw* (*Barani Teich* 1805), *Bykowina* (*Bickowina* 1743); *Browiniec* (*Browinitz* 1534) — od gw. śl. *browek* ‘wieprzek’; *Cielęciniac* (*Czielentzinietz grund*); *Jagnięcy Jar*, niem. *Lammergrund*; *Kiędrozina* (*Kiedrozina*) — od gw. *kiędroz* ‘kiernoz, knur’; *Kobyliniec* — od wyr. *kobyła*; *Końskie* (*Konske Wiesen* 1820) — od wyr. *koń*; *Kozia Góra*; *Krowiak* (*Krowiok* 1865); *Królikarze* (*Królikorze*); *Oślinka*, też niem. *Esels Berge* ‘ośle górki’ — od wyr. *osiel* ‘osioł’; *Owczarnia* (*Offcziornia* 1830); *Świński Rów*, niem. *Saugraben* ‘ts.’; *Wieprzyniec* — od wyr. *wieprz*;

— ptactwo domowe: *Bażantarnia* // *Fazanica* — od gw. *fazan* ‘bażant’; *Gęsiak* (*Ganschiok*) — od wyr. *gęś*; *Gołębnik*, niem. *Taubenberg* ‘gołębia góra’; *Kaczy Grądzik* (*Kaczegrundzik* 1840) — od wyr. *kaczka*; *Kokoci* (*Kokotschy* 1865) — od wyr. gw. śl. *kokot* ‘kogut’, też *Koczoty* (*Kotschoty* 1837) — od gw. i stpol. *koczot* ‘kogut’; *Kurze Krzewie* — od wyr. *kura*.

Z gospodarstwem domowym zaprzyjaźnione były *jaskółki* (*Jaschkulke* 1723) gnieźdzące się w oborze, tępiące muchy. Na pobliskich drzewach czatowały *sroki* (*Schrocke* 1723) porywające kurczęta. Za kominami i na polach świergotały *świerszcze*, gw. *świercz* (*Schwiers* 1824), a do okien dziobami stukwały *sikorki* (*Schikorke* 1831).

Kataster Karoliński zawiera wiele materiału leksykalnego dotyczącego pożywienia mieszkańców. W lasach zbierano grzyby, takie jak: *borowiki* zwane *prawokami* lub *prawoczkami* (*Prowatschke, Prowatzke* 1724), *kozaki* zwane *kozokami* (*Kosocke* 1723), *kalki*, czyli *siniaki* (*Kalke* 1935) oraz *jagody* (*Jagoda* 1724), *borówki*, czyli *brusznice* (*Barufke* 1841); warzywa, takie jak: *kapusta* (*Kapuste* 1724), *czosnek* (*Tschoschnig* 1829) czy *pasternak* (*Pasternack* 1829); owoce, jak *gruszki* (*Gruska* 1724), *gnilki* (*Gnilke* 1723), *jabłka* (*Jablunke* 1723 — od wyr.

jabłonka). Poza tym jadano *jaja*, gw. *jojka* (*Joytke* 1722), *zurek* (*Surke* 1837), pito *maślanke* (*Maslona* 1722), *kapalę*, czyli *serwatkę* (*Kapalle* 1726), a nawet *gorzałkę* (*Gorsolcke* 1723). Na święta pieczono *kołacze* (*Kalotschke* 1723).

6. Kultura duchowa, obyczaje, przywary

Świat duchowy mieszkańców wsi charakteryzują nazwy motywowane treściami nadnaturalnymi: religijnymi, parareligijnymi, demonicznymi, baśniowymi, legendarnymi itp.¹¹

Dla ochrony przed złymi mocami przywoływano nazwy „sakralizowane”, zawierające człony: *Boskie Oko*, niem. *Gottesauge*, *Boże Dary*, *Boża Główka*, *Boża Góra* (*Bozagora*), *Boże Pole*, *Boża Woda*, *Święty Krzyż*, niem. *Heiligkreutz*, *Święty Las*, *Święte Źródło*.

Bliskie semantycznie tej grupie nazw są onimy: *Dobra Woda*, *Na Dobrych (polach)*, *Dobrzyń*, *Dobre Źródła*, niem. *Gute Quelle*, *Nowy Świat*, *Raj*, *Na Rajskim*, budzące pozytywne skojarzenia.

Są też nazwy motywowane demonicznie: *Czartorie* // *Czartoryje*, *Czarczi Padół*, *Czarownica*, *Diablina*, *Piekło*, *Strach*, *Skidzieniec* — od gw. *skidzień* ‘wilkołak’, *Strzyganiec* — od wyr. *strzyga* ‘zmora’, *Widowiec* (*Widowietz Teich* 1896) — od gw. *wid* ‘zjawa, duch, widmo’, *Utoplec* — od gw. *utoplec* ‘strach wodny, wodnik, którego zamierzeniem jest jak najwięcej ludzi utopić’.

Do nazw odzwierciedlających trudne warunki bytowe należą: *Głodne*, niem. *Hungerfeld*, *Kłopot*, niem. *Neusorge*, *Krzywda* (*Im Krziwda Feld*), *Paskudna Góra*, *Troska*.

Stosunek mieszkańców Śląska do spraw religijnych przedstawiają też nazwiska chłopów: *Nawrot* — od wyr. *nawrot* ‘nawrócony, konwertyta’; *Niewiara* // *Niewiora*, *Niewierzol*, por. *niewiara* ‘bezbożność’, *Paciorek*, *Pokuta*.

Przytoczone nazewnictwo terenowe to tylko mały fragment większego zbioru. Na jego podstawie z powodzeniem można pokazać dawny zasięg języka polskiego, tym bardziej że zachowały się mapy katastralne dla każdej miejscowości.

Językiem ludności rodzimej była zawsze gwara. Ten lokalny język wskutek izolacji społeczności stał się „matecznikiem polskości”, kryjącym w sobie prawdziwe bogactwo i różnorodność w zakresie słownictwa, słowotwórstwa i morfologii.

W nazewnictwie toponimicznym nie znajduje odbicia pełny system dialektalny. Możemy tu jedynie mówić o pewnych cechach systemowych, ich chronologii i geografii. Utrwalane w nazwach zjawiska gwarowe dotyczą głównie fonetyki.

¹¹ A. Gałkowski, *O niektórych nazwach „duchem podszytych” w onimii polskiej, włoskiej i francuskiej*, „Onomastica” 55, 2011, s. 79–91.

7. Cechy dialektalne mikrotoponimii śląskiej

7.1. Cechy wokaliczne

1. Wymowa pierwotnego *a* długiego (powstałego z samogłoski akcentowanej, wzdłużenia zastępczego lub ściągnięcia) jako monofongicznego *o*, na przykład *Na Czornym*, *Na Dziwoły*, *Gordzielny*, *Grześniunka* (*o* ścieśnione), *Kowolikowe*, *Wywiol*. Na Górnym i Dolnym Śląsku panowała dyftongiczna wymowa *a* w postaci *ou*, na przykład *Kloudtka*, *Miserouck*.

2. Wymowa staropolskiego *o* długiego prawie na całym Śląsku różni się zarówno od *o*, jak i *u*, choć do niego nieraz się zbliża, na przykład *Dullny*, *Dulske*, *Dunkawa*, *Glimbutschke* (*Głębocki*). Nagłosowe *o*- bywa labializowane protetycznym *ł* (*u*), na przykład *Łosina* (*Olszyna*), *Łasicze* (*Osicze*) z wtórnym unosowaniem, *Łósmocki* (*Ósmaczki* ← *osiem*).

3. Wymowa *e* w grupie inicjalnej niekiedy zbliża się do *a*, na przykład *Czakan*: *czakać* ‘czekać’, w nazwach zaś miejscowych mamy starą zmianą *Domanyowo* // *Domanevo* (1232–1234), *Smardzewicy* // *Smardzovicy* (1353). Każde *e* przed *N* ulega wyraźnemu ścieśnieniu, zbliżając się do *y*, na przykład *Czypek* (*Czepek*), *Kamiyń* lub *i*: *Kamincke* (*Kamieńczyk*), *Na jelinie pole* (*Na Jelenie Pole*), *Przyrwa* (*Przerwa*). Z kolei wtórna nosowość potwierdza się w nazwie *Jeziór*, *Jęziór* (*Jezioro*), *Przędzialek* (*Przedzialek*). Brak przegłosu *e* → *o* mamy w nazwie *Brzoźna* (*Brzeźna*).

4. Wymowa *i*, *y*: samogłoski te w historycznych zapisach były konsekwentnie odróżniane, ale zakres ich stosowalności był inny niż w języku ogólnopolskim. Na całym Śląsku po *ř* wymawiano *i*, na przykład *Brzim*, *Krziwda*, *Przikopa*, *Przibylla*. Samogłoska *y* przed *N* się podwyższała: *Mlenczyska*, *Mlenczok*.

5. Samogłoska *u* → *e* w nazwie *Poledniowa*.

6. Wymowa samogłoski **q*. Na Śląsku samogłoska *q* miała barwę rozszczepioną, jako: (*a* + *N*) — *Dambe*, *Oschambel*, *Poramba*; (*u* + *N*) — *Kunty*, *Porumbke*, *Pod luncze*; (*a* + *N*) — *Lanka*, *Kandziella* (n. os.); (*o* + *N*) — *Kontzina*, *Gronschel* (*Grążel*).

7. Wymowa samogłoski *ę*. Najczęściej rozkładane było *ę* jako: (*e* + *N*) — *Kempa*, *Przirembel*; (*a* + *N*) — *Lansce* (*Łężce*), *Gambus Stücke*, *Gawandtke* (*Gawędtka*).

Nowsze nazwy terenowe ukazują wymowę *ę* > *q*: *Gonsty Las*, *Gonschie* (*Gąsie*). Mamy też świadectwa wymowy *ę* > *u* + *N* — *Na cześć prónt* (*pręt*) oraz *ę* > *i* — *Lingot* (*Łęgot*). Na terenie Górnego Śląska aż po Opolszczyznę panuje do dziś szeroka ustna wymowa *ę* jako *a* (bez rezonansu nosowego w wygłosie): *Na Góra* (*Na Góre*), *Na Olschina*, *Na Brzezina*.

Ponadto rzadko pojawiają się spółgłoski protetyczne *h* i *j*: *Hadaschyki*, *Jadaminy*.

7.2. Cechy konsonantyczne

Podstawową cechą wyróżniającą nazwy terenowe na tle ogólnopolskim jest mazerzenie:

- $\check{c} > c$ — *Cupel, Copka, Kacmarzowe*;
- $\check{s} > s$ — *Krusa, Marsolkowe, Sydlowsky*;
- $\check{z} > z$ — *Kaluza, U Krziza, Zary*.

Niekiedy nawet dźwiękliwość traci *rz* (tak zwane sycenie) — *Jazumbek, Wiesba, Ksikopa*. Bywa też odwrotnie, kiedy *sz, rz (ż), cz* występuje zamiast *s, z, c*. Zjawisko to nosi nazwę szadzenia i jest przejawem hiperpoprawności, na przykład *Brzorsa, Czelencinietz, Czebula, Żerwatka (Serwatka)*.

Charakterystycznym zjawiskiem jest antycypacja miękkości spółgłosek palatalnych, na przykład *Mainczok, Painskie doły, Okoin*.

Wiele jest przykładów na wymowę frykatywną dawnego *ř* (palatalnego) jako *rsz* lub *rż*, na przykład *Rzykossa // Rżykossa, Orsle (Orzle), Wierschowina, Kurpirsch*. Grafia niemiecka regularnie zapisywała tę głoskę jako *rs* lub *rsch*.

Głoska *ł* nie utraciła w mowie Ślązaków swojego przedniojęzykowego charakteru. Łatwo też ulegała asymilacji w odpowiednich warunkach. Przykładem jest nazwa *Wodzislaw* ← *Włodzislaw*. Ale w nazwie *Włodzislaw* zanikało nie *ł*, lecz *u*, jak pisze A. Ropa¹² w nazwach terenowych zanik *ł* potwierdzają: *Bawacisko, Somcziska, Muniska, Unki (Łąki)*.

Oprócz tych głównych cech dialektalnych w nazwach odzwierciedliło się kilka występujących sporadycznie:

1. dysymilatywne rozbitcie grup *śř, źř* lub *sr, zr, nr* przez rozstawne *t, d*: *Strzoda, Strzybný* (n. os.), *Stroka*, też wstawne *-t-* w przyrostkach: *Czerwionatka* (n. m. *Czerwionka*), *Kloutka*;
2. dysymilacja *r-r > n-r*: *Czartoryja* → *Czantoryja*;
3. uproszczenie grup spółgłoskowych typowe dla gwar: *Kacmarziska, Garcorz* (n. os.), n. m. *Pierstna* → *Piersna, Żyrdniki* → *Żerniki*.

7.3. Cechy leksykalne

Mikrotoponimy i toponimy często utrwalają wyrazy regionalne i gwarowe. Niejednokrotnie trudno odróżnić archaizmy od dialektyzmów, ponieważ w gwarach zwykle przechowywany jest stan dawnej polszczyzny.

Nazwy terenowe genetycznie łączą się z wyrazami pospolitymi będącymi osobliwościami semantycznymi. Najczęściej odnoszą się one do:

— topografii terenu: **bardo, *chełm, czupel, goruszka, kiczera, deprza, głębobocz, jaźwa, pałąk, panew, parów, bara, bełk, bielica, breń, kaluga, łacha, ława, łęg, młaka, *nakło, ochodza, otrzęsie, parzysko*;

¹² A. Ropa, *Nazwa miejscowa Wodzislaw*, „Onomastica” 19, 1974, s. 62.

— szaty roślinnej: *best, chebd, chróscina, gwozd, knieja, brzym, moderz, jedla, osa, loza, leska, szadykierz, bluszcz, brzost, bzduch, czerwonic, mokrzyca, sadzica, storczyk, szupnia, udora, choszcz, kobiór*;

— kultury rolnej: *czersza // czerśla, łaz, siągi, plenisko, nowociny, dziedzi-
na, gola, głusza, pleszyna, płonia, pasternik, paśnik, paswa, huba, jagon, jutro,
kwarta, kwinta, lokieć, morg, ósmak, płoska, utrzyisko, wiertel, pręt, ablezunek,
domiarek, namiarek, napłatek, poleć, przymiarek*.

Podsumowanie

W artykule starano się pokazać wartości poznawcze historycznej mikrotoponimii śląskiej. Poświadczają one nie tylko dawną polskość tej ziemi, lecz są źródłem wiedzy o życiu i pracy mieszkańców tego regionu, o środowisku przyrodniczym, kulturze i języku.

Nazwy terenowe są wymownym świadectwem ciężkiej pracy na tej ziemi. Rękami chłopów śląskich karczowano lasy, przekopywano rowy (przetoki) odwadniające moczary i trzęsawiska. Tytułem do sławy były stawy rybne powstałe w XVI wieku z inicjatywy możnowładczego rodu Kurzbachów przybyłych z Miśni¹³. Na nisko położonych rzeczkach sypano wały i groble zwane po staropolski gaciami. Na rzekach budowano zastawy, jazy, mosty. Ciężką pracą była gospodarka żarowa służąca do pomnożenia gruntów, karczowania i wycinania drzew. W lasach tworzone przesieki, to jest 'leśne drogi', budowano tartaki, młyny. Na polach uprawiano rośliny jadalne i przemysłowe. Śląskiego chłopu otaczały zwierzęta domowe i dzikie.

Niemal w każdej nazwie odbijają się właściwości gwary śląskiej. Ten obszerny zbiór nazw terenowych pokazuje, jak bogata i prężna była polszczyzna na Śląsku nawet w XIX wieku.

Bibliografia

- Bańkowski A., *Ciekawe relikty leksykalne wśród staromazowieckich nazw polskich*, „Język Polski” 64, 1984, z. 1–2, s. 125–127.
- Bańkowski A., *Szadykierz*, „Onomastica” 1979, z. 1/2, s. 38–52.
- Borek H., *Wyraz *świerkla na podstawie toponimii*, „Prace Filologiczne” 25, 1974, s. 275–279.
- Burhardt J., *Polskie nazwy osobowe i terenowe pod Trzebnicą i Miliczem w XIX wieku*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 1970, z. 1, s. 71–87.
- Dejna K., *Terenowe nazwy śląskie*, „Onomastica” 2, 1956, s. 103–126.

¹³ O rodzie Kurzbachów (Korzboków) zob. T. Jurek, *Obce rycerstwo na Śląsku*, Poznań 1996, s. 249–250; O. Strumiński, *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekprzkopách, o ważeniu i prowadzeniu wody. Książki wszystkim gospodarzom potrzebne*, oprac. K. Kwaśniewska-Mżyk, Opole 1987.

- Gałkowski A., *O niektórych nazwach „duchem podszytych” w onimii polskiej, włoskiej i francuskiej*, „Onomastica” 55, 2011, s. 79–91.
- Jurek T., *Obce rycerstwo na Śląsku*, Poznań 1996, s. 249–250.
- Lech-Kirstein D., *Nazwy ptaków w polskiej toponimii (przyczynek do onomastyki kulturowej)*, [w:] *Mnohotvárnost a specificčnost onomastiky*, red. J. David, M. Čornejová, M. Harvalík, Ostrava–Praha 2010, s. 304–312.
- Lech-Kirstein D., *Nazvy ziól w polskiej toponimii*, [w:] *Jednotlivé a všeobecné v onomastike. 18. slovenská onomastická konferencia, Prešov 12.–14. septembra 2011*, red. M. Ološtiak, Prešov 2012, s. 156–167.
- Mrózek R., *System mikrotoponimiczny Śląska Cieszyńskiego*, Katowice 1991.
- Ropa A., *Nazwa miejscowa Wodzisław*, „Onomastica” 19, 1974.
- Sochacka S., *Polskie nazwy miejscowe i terenowe od podstawy szyba (*šiba) na tle porównawczym*, [w:] *Animizacja i apelatywizacja*, red. Z. Abramowicz, E. Bogdanowicz, Białystok 2006, s. 231–240.
- Sochacka S., *Polskie nazwy terenowe na XIX-wiecznych mapach katastralnych powiatu opolskiego*, „Studia Śląskie” 26, 1974, s. 297–315.
- Sochacka S., *Wieś śląska w świetle polskich nazw terenowych*, „Śląsk. Opolski” 10, 2000, nr 1, s. 1–6.
- Strumiński O., *O sprawie, sypaniu, wymierzaniu i rybieniu stawów, także o przekopkach, o wazieniu i prowadzeniu wody. Książki wszystkim gospodarzom potrzebne*, oprac. K. Kwaśniwska-Mżyk, Opole 1987.
- Zierhofferowa Z., Zierhoffer K., *Refleksy gospodarki żarowej w polskim nazewnictwie*, [w:] *Nazwy własne a społeczeństwo*, red. R. Łobodzińska, t. 2, Łask 2010, s. 107–116.
- Zobel A., *Die neue Sammlung der Flurnamen Schlesiens*, „Mitteilungen für Namenkunde” 1957, z. 1, s. 13.

Słowniki

Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska, t. 1–15, Warszawa-Wrocław, Opole 1970–2011.

The picture of the rural community and culture in Silesia’s historical microtoponymy

Summary

The author of the article examines the cognitive values of Silesia’s historical microtoponymy. The article is based on the names published in *Słownik etymologiczny nazw geograficznych Śląska* (Etymological dictionary of geographical names in Silesia). The analysed microtoponyms are a source of information about the life and work of people living in the region, about its natural environment, culture and language. An analysis of field names makes it possible to present some elements of the rural image of the world. It comprises names indicating the natural form of

the landscape, forests and woodland areas, names of plants, wild animals, names associated with agriculture, with spiritual culture and customs. Most of the analysed names reflect the features of the Silesian local dialect.

Keywords: toponymy, microtyponymy, Silesia, dialect